

AKADEMIE MÚZICKÝCH UMĚNÍ V PRAZE

DIVADELNÍ FAKULTA

DRAMATICKÁ UMĚNÍ

Autorské herectví, jeho teorie a psychosomatika

TEZE DISERTAČNÍ PRÁCE

DIALOGICKÉ JEDNÁNÍ OPTIKOU VIPASSANY

**Porovnání některých buddhistických pedagogických přístupů k sebepoznání s
pedagogikou dialogického jednání**

Václav Trojan

Vedoucí práce: doc. Vladimír Chrz, Ph.D.

Oponenti práce: doc. Martina Musilová, Ph.D., Mgr. Josef Morávek

Datum obhajoby: 1.4.2022

Přidělovaný akademický titul: Ph.D.

Praha, 2022

Abstrakt disertační práce

Tématem práce je srovnání dvou pedagogických procesů, které pracují s obdobným přístupem k sebepoznání, principem zpětné vazby. Srovnávanými disciplínami, v jejichž rámci procesy probíhají, jsou dialogické jednání s vnitřním partnerem, praktikované a zkoumané na Katedře autorské tvorby a pedagogiky na DAMU v Praze, a vipassana, která je stěžejní praxí theravadového buddhismu. Autor na základě vlastní dlouholeté zkušenosti s oběma procesy, práce s kanonickou i současnou literaturou, rozhovorů s učiteli disciplín a osobního archivu reflektuje způsob aplikace klíčového principu sebereflexe a zpětné vazby, a také elementy, z nichž se procesy skládají a na kterých jsou stavěny možnosti pro získávání zkušeností a dovedností studentů. Nastiňuje základní myšlenkové a historické pozadí disciplín, v jejichž rámci proces probíhá, a rozebírá některé koncepty a elementy dotyčné praxe. Analyzovány jsou cíle disciplín, prostředí, ve kterém praxe probíhají, překážky v nastolování dílčích principů, strategie k jejich překonávání a harmonizace dílčích výsledků. Následným porovnáním autor upozorňuje na vzájemně obdobné principy nebo poukazuje na jejich odlišnosti a zamýšlí se nad rozdílnými výslednými hodnotami těchto dvou pedagogických přístupů a nad provázaností dokonavých a nedokonavých procesů. Závěrem navrhuje možnosti integrace některých prvků, především vipassany, do praxe dialogického jednání s vnitřním partnerem tam, kde podle jeho názoru může pedagog nebo student nacházet nové inspirace pro svůj přístup k pedagogickému procesu a studiu.

Klíčová slova: Dialogické jednání s vnitřním partnerem; Vipassana; Pedagogika; Proces; Zpětná vazba; Kondice; Všímavá pozornost; Tvořivost; Sebeoznání

Úvod do tématu

Pro psaní disertační práce byla impulsem má motivace artikulovat principy DJ a zároveň možnosti propojení s disciplínou vipassany. Dále mě zajímala také otázka, nakolik jsou tyto dvě disciplíny navzájem kompatibilní ve své pedagogice. Další motivací bylo tázání, nakolik lze prvky disciplín vzájemně integrovat.

Zdroji inspirace jsou pro mě koncepty především theravadového buddhistického kanonu, post-kanonické texty a moje zkušenost s učiteli, kteří byli ve většině žáky barmských škol vycházejících z pedagogického pojetí, které vytvořil barmský učitel vipassany Ctihodný Mahasi Sayadaw. Pokud odkazují na DJ, pak na publikace a působení Ivana Vyskočila. Pro porovnání jsem vybral několik zásadních zkušeností z vlastní praxe vipassany, které jsem považoval za nosné a přínosné i pro praxi DJ. Jedná se například o kontinuitu sledování vývoje impulsu včetně okolností jeho vzniku, průběhu a zániku.

Členění zkoumaných témat navrhuji podle společných rysů a aspektů, jako jsou motivace, cíle, nebo vztah mezi jednotlivými částmi zkoumaného tématu.

Podrobněji se zabývám základními principy disciplín, kterými jsou odstup od konvenčního vnímání a zpětná vazba na základě pomůcky všímavosti.

Výzkumné otázky

Zatímco lze najít u obou disciplín řadu paralel, které se týkají praktických zkušeností při procesu sebepoznávání, obě zároveň mají odlišné směřování.

Snažím se zodpovědět okruh následujících otázek:

- V čem a nakolik se podobají prvky, aspekty, metody a strategie praxe srovnávaných disciplín?
- Jaký je rozdíl mezi výsledky dekonstrukce konvenčního pojetí v DJ a ve VIP? Jaký je rozdíl mezi výsledky tvořivosti v DJ a ve VIP? Jaký je v disciplínách vztah mezi dekonstrukcí a tvořivostí?
- Jaká je v disciplínách funkce dokonavosti a nedokonavosti, dokonanosti a průběžnosti?

Postup zkoumání

Za účelem srovnávání (hledání podobností a rozdílů) člením svou dosavadní zkušenost v disciplínách na jednotlivé elementy a aspekty. Postupně procházím vybrané kategorie, například cíle studia, způsob tréninku nebo vztah učitele a studenta, a porovnávám je v kontextu hlavního tématu.

Pokračuji dále popisem základních principů konstituujících tu kterou disciplínu a jakým způsobem je na ně přiváděna pozornost.

V každé kapitole a podkapitole jsou porovnávány zastřešující pojmy z hlediska obou disciplín (například „kondice“ nebo „tvar pohybu“), hledány podobnosti a odlišnosti a navrhovány způsoby, jak koncepty nebo prvky chybějící v opačné disciplíně zrcadlově doplnit nebo integrovat (jako například koncept „prospěšných a neprospěšných přístupů“).

Popis struktury textu podle kapitol

V kapitole „Obecné pojmy a osobní cesta“ (1.) představuji základní definice a pojmy obou disciplín.

Vzhledem k tomu, že se v obou případech jedná o psychosomatické disciplíny založené na podobném principu, skrývá v sobě stávající forma studia DJ ještě nevyužitý potenciál, do určité míry obdobný, jako cesty poznání buddhismu. Tážu se, zda lze za určitých podmínek s využitím některých metod theravady dojít experimentováním a zakoušením v rámci DJ k obdobným výsledkům, jaké mají v určitých bodech buddhistické cesty, jako jsou vhledy do povahy existence nebo stupně nabývání soustředění.

Jedna disciplína směřuje k tvořivosti, druhá k maximální redukci konceptualizací. Jejich dílčí cíl je velmi podobný: dekonstrukce konvenčních přístupů k sebeprožívání a vztahování se k sobě i k okolí a vytvoření nového přístupu prospěšného pro cíle disciplíny. Pro naši komparaci představuji vybrané koncepty theravadových písem, jako je například soubor tzv. „dokonalostí“ („*pāramī*“) nebo „pěti řídicích schopností“ („*pañc'indriyānī*“).

V kapitole (2.) vysvětluji, proč DJ a vipassanu považuji za disciplíny. DJ je regulovanou činností s vlastním systémem, který zkoumá základnu pro tvořivé veřejné vystupování a disponuje pedagogickou metodikou i vlastním odborným jazykem. Není ovšem sama o sobě specifickým oborem, je pouze jeho součástí. Vlastním oborem je „autorské herectví se zaměřením na tvorbu a pedagogiku“. Podobně i vipassanu lze takto nazvat disciplínou – je součástí rozsáhlé praktické filozofie, má své specifické názvosloví, filozofii a zabývá se jí množství literatury, ať už kanonické, nebo v západoevropské akademické tradici. Pedagogické systémy obou našich vybraných disciplín kladou důraz na provázanost psychosomatických jevů svým zacílením na seberefektování. Nastiňuji také hlavní výzkumná témata, kterými jsou schopnost změny způsobu vnímání a vědomí a cesta k ní.

V další kapitole (3.) se zaměřuji na téma cílů disciplín a souvisejících pojmů. Na začátku se v obecné rovině zamýšlím nad procesy, které dávají vzniknout disciplíně sebepoznávání jako takové s ohledem na motivace jejich tvůrců, a popisují své prvotní zkušenosti s oběma disciplínami.

V dalším pak srovnávám podrobně cíle obou disciplín. Zaměřuji se na důležité principy DJ a vipassany. Disciplína směřuje k určitému cíli a nabízí k tomu více či méně efektivní prostředky. Na jedné straně pomáhá studentovi v jeho hledání a v objevování jejích principů, tak aby mohl princip spatřit, pochopit a rozvíjet své poznání a dovednosti. Totéž se děje na straně pedagoga, který by sice oproti studentovi měl mít určitý náskok, ale i pro něj je pedagogické vedení příležitostí své znalosti a dovednosti zdokonalovat.

Pro obě disciplíny je podstatným průběhovým zacílením kondice, která je souborem podmínek, vytvářejících základ pro určitý výkon. Disciplínami nastolená kondice umožňuje, díky vytvářené zpětné vazbě, nahlížení za konvenční přesvědčení a postoje, studentem dosud nezpochybňované, a v důsledku toho poznání určité svobody a otevírání možností kreativity.

Kreativitu lze považovat za jeden z hlavních cílů studia dialogického jednání s vnitřním partnerem. Kreativita se dá definovat jako schopnost individua nakládat za určitých podmínek s informacemi dostupnými v určitém vymezeném systému hodnot takovým způsobem, jehož výsledkem jsou nové hodnoty: díla nebo myšlenky. Tvořivosti věnuji velkou část této kapitoly, protože je důležitou součástí DJ. V disciplíně vipassany má zcela jinou funkci, což vysvětluji v pozdější komparaci.

V kapitole (4.) přecházím od cílů k prostředkům, pomocí kterých obě disciplíny svých cílů dosahují.

Dále se zamýšlím nad vztahem učitele a studenta a zdůrazňuji prospěšnost dobré znalosti základních principů, kterými jsou zpětná vazba a všímavost, dále představuji interpretaci dialogu, se kterou text pracuje (tedy směr k rozvolnění konvenčního vnímání a pojmání a následné stavbě – buď tvořivosti, nebo poznání).

Kapitola „Komparace praxe disciplín“ (5.) rozebírá v porovnání konkrétněji aspekty samotné praxe: jakých je potřeba podmínek pro studium, vztah mezi cílem a úspěchem, nehotovost oproti perfektnosti či dokonalosti, efektivita procesu a vědomí pokroku nebo časový aspekt praxe. Blíže pro potřebu porovnání definuji jevištní a učební prostor v praxi DJ a vipassaně a prostředí, ve kterém probíhají s různými vlivy vnitřními i vnějšími. Zmiňuji například také pojetí prospěšnosti či nepospěšnosti činnosti a jejich směřování během tréninku. V dalším se pak zabývám pokročilejším znalostem, jako je kontinuita pozornosti, hybný moment mysli a sledování průběhu vzniku, trvání a zániku impulsu.

V kapitole (6.) jsou pro doplnění krátce popsány některé další základní theravadové koncepty, případně je navrhována jejich integrace do služeb dialogického jednání.

V 7. kapitole srovnávám základní členění směrů pozornosti účastníků pedagogických procesů obou disciplín v kontextu některých tezí Gregoryho Batesona. Pro ně je podstatný aspekt vztahu, který je mimo jiné navázán na princip zpětné vazby v teorii systémů. Tento princip je vztažen k některým událostem, ke kterým dochází v pedagogickém procesu vipassany a DJ. Zatímco v praxi vipassany se ve vztahu k dění cíleně uplatňuje negativní zpětná vazba (mj. vztahováním toho, co je, k pedagogickým instrukcím, tedy k tomu, co by být mělo), v DJ dochází i k pozitivní zpětné vazbě, kterou lze chápat jako eskalační tvůrčí proces (zhojňuje se a nabývá mohoucnosti). Slovníkem Gregoryho Batesona lze tyto dva pedagogické procesy chápat jako dvojí popis – tedy dva aspekty procesu sebepoznávání.

V práci využívám Batesonovy optiky k nahlédnutí na různé řády vnitřních i vnějších vztahů účastníka obou pedagogických procesů, s ohledem na míru vůle v souvislosti se spontánností. Hovoříme-li o dvojím popisu, je důležité zmínit, že se jedná o dvojí vidění téže události, ke kterému je zapotřebí třetí strany – tedy receptoru, kterým je v našem případě příjemce. Jeho vidění a vnímání situace probíhá na několika úrovních – na vnitřní úrovni, kde vnímá vztah mezi pozorovatelskou pozicí a vnitřním děním (např. vnitřní reakce na spontánní impuls), a na vnější, kde se jedná o vztah mezi pozorovatelskou pozicí a vnějším děním

(vnímání vnějšího prostředí a jeho spontánních projevů). Tyto dva kontexty jsou integrovány v účastníkově „vnitřním jevištním prostoru“, kde účastník vnímá vnější i vnitřní impulsy. Na základě vjemů pak dochází k činům, které ve vipassaně nejsou pro další rozvoj důležité, ale v DJ naopak hrají významnou roli. Účastník jimi ovlivňuje celou situaci a jeho konání vnímají diváci.

Pozorovatelskou pozici jsem pro naše potřeby nazval pozorující myslí. Na základě pozorování pak koná tvůrčí mysl. Zároveň ale platí, že jak pozorování, tak konání může probíhat na ne zcela vědomé úrovni. Tvůrčí autorská mysl však koná vždy vědomě. A tento vědomý aspekt může být podpořen právě praxí vipassany.

Nakonec v 8. kapitole krátce popisuji otevřenost, s jakou jsou praktikujícími studentům obě disciplíny jejich tvůrci předkládány k recepci. Zde také zmiňuji směr svého výzkumného zájmu, kterým je například otázka fází studentova vývoje v praxi a nakolik je theravadová „mapa“ pokroku ve vipassanové praxi přenositelná do praxe dialogického jednání.

Součástí disertační práce jsou dále tři přílohy – tabulka srovnávaných prvků a pojmů obou disciplín, obrázek (thangka) znázorňující princip podmíněného vznikání a Studie SGS, která popisuje rámec a výsledky mého projektu na téma vlivu buddhistických meditací samatha a vipassana na průběh dialogického jednání s vnitřním partnerem.

Závěr: Principy odstupu, pozorování a zpětné vazby v otevřeném systému

Vytvořením pedagogické disciplíny za účelem sebepoznání a zkoumání tohoto procesu se určitá část jevů a zákonitostí vymezuje vůči širšímu kontextu. Disciplína se nastavením parametrů a vlastních pravidel stává relativně uzavřeným řádem s vlastními zákonitostmi. Disponuje myšlenkovým zázemím, definuje optimální prostředí pro praxi, má ideální a dílčí cíle své praxe a používá metody, kterými studenta navádí k ideálnímu výsledku definovaného procesu.

Praxe obou srovnávaných disciplín jsou konstituovány jako studium procesu směřujícího k ideálnímu cíli. Během něj se obě strany, student i pedagog, otevírají rozvíjení svých znalostí, zkušeností a schopností a objevují potenciál nejen svůj, ale zároveň také možnosti rozvoje samotné disciplíny. Klíčovým principem používaným oběma pedagogickými procesy je zpětná vazba na základě sebereflektivního způsobu pozorování. Pozorovány jsou buď pouze vlastní psychofyzické procesy, které dále nejsou interpretovány a rozvíjeny, a pozornost je naváděna ke způsobu pozorování a vnímání, to je případ vipassany, nebo je s jevy přicházejícími do vědomí, v případě dialogického jednání, dále nakládáno jako s materiálem pro následnou tvorbu a strukturaci vznikající situace aktéra vystupujícího před veřejností.

Principy sebereflexe a zpětné vazby praktikujícímu umožňují odkrývat skutečnou strukturu dění, v kontrastu s vlastními představami o sobě a o situaci. Jejich potenciál napomáhá analyzovat účastníkovo vnímání procesu a dosavadní přesvědčení o povaze dění, tato přesvědčení transformovat do nových, a navádět jej k poznání nových možností naplňování záměru v právě přítomném dění. Zatímco cílem vipassany je poznání o povaze vědomí existence a její průběžné zacílení směřuje k transformaci pojetí vnímání existence jako takového, dialogické jednání v podobném smyslu svou strukturací, částečnou dekonstrukcí a transformací otevírá nové možnosti tvorby. Dění samo se stává předmětem pozornosti účastníků procesu a jako takové materiálem pro rozvíjení svobody v tvořivosti a svobodného přístupu k bytí. Obě disciplíny směřují svého praktikujícího neustále zpět k pozornosti vůči dění a napomáhají artikulaci vědomí rámců procesu dění. Pomocí harmonizace principu odstupu od těchto rámců vipassana praktikujícího směřuje k vysvobození z nich, zatímco dialogické jednání vede aktéra ke kondici stavu tvořivosti.

O vyrovnaně soustředěném stavu tvořivosti se dá uvažovat jako o určitém stupni pohroužení. Takových stupňů vipassana rozlišuje několik a jsou jedním z průvodních jevů její cesty. Vipassana směřuje svého praktikujícího do takového bodu poznání o vnímání existence, který principiálně neumožňuje návrat k nedokonalosti jeho chápání a s tím spojenou otevřenost dalšímu poznávání jeho charakteristik: poznání je dokonalé natolik, že již v rámci této disciplíny dále není co poznávat. Směr disciplíny dialogického jednání a definice jejího rámce podobným způsobem definovány nejsou.

Uzavřenost pedagogických systémů navádějících studující na principy disciplín není hermetická a oba systémy jsou v neustálém vývoji svých forem otevřené novým strukturacím. Proto během inovací někdy dochází k vybočení od základního principu odstupů a zpětné vazby, ať už z jakýchkoli důvodů: otevřenost skýtá rizika.

Buddhistická praxe má v tomto ohledu za sebou zkušenost přesahující dvacet pět století, během kterých se rozvinula do široké škály přístupů, zatímco dialogické jednání je ve srovnání s ní pouhým batoletem. Díky otevřené povaze pojetí principů odstupů a zpětné vazby se domnívám, že disciplína DJ skýtá způsobem, odpovídajícím jejímu cíli, široký potenciál rozvoje a podobně jako buddhistické cesty zůstává nedokonanou a nedokonanou „otevřenou otázkou“ pro zájemce o její studium. Nakolik je tento potenciál využíván v současné praxi, nechávám k posouzení čtenáři.